

Марія Верговська

**Сільське парафіяльне духовенство
в етнокультурному просторі українського села
Середньої Наддніпрянщини
XVIII – початку XX століття**

Maria Vergovska

Rural parish clergy in ethnocultural space in the Ukrainian village of the Middle Dnipro 18th – early 20th c.

This paper outlined some aspects of rural life of old priests' features of their life, which was associated with the cultural traditions of the Ukrainian village. Continuity parishes and priestly families kept these traditions. The basic types of activity of priests are given.

Keywords: rural parish clergy, life, priestly families succession of parishes, health activities, education

Викладені окремі аспекти життя старосвітських сільських священиків, особливості їхнього побуту, пов'язаного з культурними традиціями українського села. Спадкоємність парафій та священицькі роди утримували ці традиції. Подаються основні види діяльності священиків.

Ключові слова: сільське парафіяльне духовенство, побут, священицькі роди, спадкоємність парафій, медична діяльність, освіта

Життя та діяльність сільського парафіяльного духовенства з поглядом його ролі в житті сільської громади є малодослідженою темою. Є окремі розвідки з цього питання С. Пономаренко, В. Перерви, Т. Кузнець. І все ж тема не є повністю вичерпаною і залишаються недостатньо висвітленими аспекти з життя та діяльності старосвітських священиків, що викликають інтерес і потребують дослідження.

Православна церква на українських землях має багатомісячну традицію. На межі XVIII–XIX ст. вона зазнала значних змін. Після поділу Речі Посполитої правобережні українські землі були інкорпоровані Російською імперією. Почалося реформування територіально-адміністративного устрою. Була створена Київська губернія, а 1797 р. в її межах – Київська єпархія. Найнижчою і найчисленнішою ланкою було парафіяльне

духовенство¹. В Україні почалося зросійщення верхніх щаблів ієрархії. Якщо у XVIII ст. митрополитами були українці, то вже у XIX ст. – призначались виключно росіяни. Зміни торкнулись і сільського парафіяльного духовництва, яке ще довгий час залишалося ближчим до народу, жило за давніми народними традиціями, проповідуючи духовні цінності православної віри.

За свідченням богослова Є. Крижановського, аж до XVIII ст. збереглися старі звичаї і вольності, коли церковнослужителі були частиною народу, їх обирали парафіяни зі свого середовища. Єдине, чим вони відрізнялися від решти селян, – це виконання треб і отримання за це плати. Весь священницький побут був такий же, як і в парафіян. Садибу і орну землю священник орендував у поміщика, відробляв панщину і платив усі побори, в тому числі й поцерковне за право служити в церкві². Олександр Кошиць, батько якого був священником, згадує про життя своєї родини: «взагалі життя не було «панське», було дуже близьке до народу, так що не було тої відірваності від національного ґрунту, яка була у міської інтелігенції. Балакали всі по українськи. По російськи мама ледве плела...»³.

Священики мали різний достаток. Якщо парафія була бідною, то і священики бідували, а якщо великою і заможною, то священики жили досить заможно. Для ведення господарства зазвичай залучали наймитів. Так згадує О. Кошиць: «Слуг у нас було досить багато, бо хазяйство було порядне. Пам'ятаю, що на кухні товклося не менше трьох дівок та молодиця, а то шей баба. Кучерів (конюхів) було два – старший й молодчий. Крім того пастух і підпасок, та шей були поденні – не раз дуже багато, особливо в жнива чи перед празниками. Слуги часто змінювались, але були й такі, що служили усе життя...»⁴.

Сільське православне духовенство Київської єпархії у XVIII – пер. пол. XIX ст. не мало постійних фіксованих доходів. Харчувалися священики та їх родини за рахунок обробітку виділеної їм землі та добровільних пожертв продуктами від прихожан. Фінансові надходження мали за здійснення молитвословів та треб в парафії⁵.

Про продуктиві пожертвування парафіян своєму священику в Київській єпархії є свідчення уніатського візитатора Примовича за 1750 р. Він повідомляє, що в Київському, Канівському та Черкаському повітах збирають продукти на користь священика. Цей збір називається

десятиною. «Тяглі» селяни давали по дійниці зернового хліба, а «піші» – за можливістю. Також на території України здавна була поширена «роковщина», відповідно до якої з кожного двору збирали по ½ четверика зернового хліба. Традиція пожертвувань продуктів священику зберігається і в XIX ст. Священик перед святами Різдва Христового або Великодня відвідував хати вірян з молитвою, за що йому жертвували різні продукти: зерновий хліб, борошно, крупу, сало, яйця тощо. Також в давнину існувала традиція, коли дружині молодого священика господині дарували різне господарське начиння⁶.

Наприкінці XIX ст. заборонялось брати плату за сповідь і хрещення. Проте оскільки плата за треби була основним доходом священика та причту, то вони продовжували брати гроші⁷.

Здавна в Україні старосвітське духовенство займалося пасічництвом, яке забезпечувало їх не тільки медом, але воском для виготовлення свічок. Поступово починає поширюватись цукор, який замінює мед, а для виготовлення свічок починають використовувати замість воску парафін, церезин. Тому пасічництво починає занепадати⁸.

На початку XIX ст. традиція пасічництва ще була досить поширеною серед старосвітського сільського духовенства. Засвідчення цього знаходимо в повісті-хроніці І. Нечуя-Левицького «Старосвітські батюшки та матушки», де майже кожен священик мав пасіку в садку. Біля пасіки стояла катрага або омшаник, де священик відпочивав влітку, а на зиму туди ховали вулики. Посередині пасіки ставили хрест з дашком, а на ньому образи Зосима і Саватія⁹.

В Російській імперії існував централізований порядок призначення священиків єпископами. Така практика була впроваджена також і в Київській єпархії. Проте на Правобережжі, яке було приєднане пізніше, ще деякий час залишалась традиція, коли громада користувалася правом обирати священика і надсилати прохання до митрополита про висвячення обраного кандидата¹⁰.

Про побутування традиції вибирати громадою нового священика у 20-х роках XIX ст. на Богуславщині дізнаємось зі згаданого вище твору І. Нечуя-Левицького, де після смерті священика громада вибирала між його чотирма синами нового священика¹¹.

Хоч парафіяльне духовенство й було близьким до народу, все ж відрізнялось певною становою замкнутістю. Сини священиків теж

ставали священиками і могли одружуватись тільки з представницями духовного стану. За царськими указами 1808 та 1814 років дітей священиків почали в примусовому порядку віддавати до духовних училищ з 6–8 років. Діти з малих літ виховувались і навчались як майбутні духівники. Старший син священика ставав дияконом, молодший – дяком, ще молодший – паламарем. Такі обставини часто зумовлювали спадкоємність парафії. Таким чином формувалися цілі династії священиків. Прикладом цього явища є історія священицького роду Кошиців. Відомий український хоровий диригент та композитор Олександр Антонович Кошиць походить зі священицької родини, яка «була на попівстві» в с. Великі Нізгуринці Бердичівського повіту Київської губернії більше 100 років. Його дід священик Ігнатій Кошиць (20.12.1784 – 30.01.1837) рано помер і парафію перебрав його старший син Андрій, останній священик з цього роду в даному селі. Він став за батька молодшому братові Антонію. Антоній Кошиць (17.01.1830 – 8.12.1898), батько композитора, початкову освіту здобув у Київській бурсі, куди був відправлений близько 1840 р. Після закінчення семінарії, коли йому було 22–23 роки, він одружився з 16-річною Євдокією Маяковською, яка жила в Лаврі у свого дядька ієромонаха. Перша його «парохія» була в с. Костянець Канівського повіту Київської губернії. Там пробув він недовго і перейшов у с. Ромашки Канівського повіту Київської губернії. В цьому селі був священиком 25 років з 1853 по 1877 рр. У 1877 р. він переїхав у с. Тарасівку Звенигородського повіту Київської губернії¹². Антоній Кошиць мав відзнаку – священицький хрест за севастопольську війну 1855 – 1856 рр.¹³.

Священики відігравали важливу роль у становленні освіти на селі. Вони займались організацією та утриманням перших церковнопарафіяльних шкіл і вчителювали в них. На початковому етапі впровадження церковнопарафіяльної освіти, коли не було окремих будівель для облаштування шкіл, священики надавали приміщення у власних оселях. В другій половині XIX ст. вчителювати почали світські особи, а священики залишали за собою загальний нагляд та викладання Закону Божого.

У XIX ст. на парафіяльне духовенство було покладено обов'язок ведення громадської документації. Це понад 30 видів «паперових

повинностей», зокрема, метричні записи трьох видів і в трьох екземплярах, розписи, клірові відомості, фінансові звіти по 5 видів, до десяти різноманітних видів книг, щомісячні повідомлення до статистичних комітетів, метричні довідки на вимогу державних установ і приватних осіб. Окрім того, священник мав ще й нотаріальні обов'язки завіряти видані причтом документи і ніс відповідальність за їх достовірність¹⁴.

В середині XIX ст. починають виходити губернські та парафіяльні періодичні видання, які поступово входять у побут сільського парафіяльного священника і стають для нього своєрідним зв'язком зі світом, розширюють його світогляд, дозволяють отримати багато корисної інформації з практичних питань життєдіяльності парафії. Парафіяльна хроніка за 1862 р. засвідчує, що на той час було мало священників, які б не отримували одного або двох журналів, а деякі більш заможні виписують по декілька журналів, газет і окремих творів, не обмежуючись лише духовною літературою¹⁵. Київський митрополит Євгеній Болховітін зобов'язував парафіяльне духовенство виписувати релігійну літературу за церковні кошти – різні повчання, проповіді, Шестиднев Святого Василя, Пролог, Духовний Регламент і особливо Біблію. Священний Синод в 1836 р. дозволив духовенству виписувати світські газети для спостереження за суспільним життям: «Русский инвалид» та «Земледельческая газета»¹⁶.

Священники Київської єпархії виписували і місцеві періодичні видання, серед яких церковні: «Кієвскіє єпархіальныя вѣдомости», «Руководство для сельских пастырей» а також світські: «Киевская старина», «Киевские губернские ведомости».

Часопис «Кієвскія єпархіальныя вѣдомости» починає видаватись у 1861 р. при Київській єпархії. Мета цього видання «быть органом нравственнаго сближенія духовенства, лѣтописью его потребностей, быта, служенія народному образованию, содѣйствовать улучшенію его положенія заявленіемъ его нуждъ, обсужденіемъ мѣръ и пр.»¹⁷. Редактор видання звертається до священників із закликом публікувати свої матеріали: «Страницы нашего издания всегда открыты для извѣстій о всѣхъ проявленіяхъ єпархіальной жизни, и мы съ признательностью пользовались полученными, къ сожалѣнію въ очень малом числѣ, свѣденіями. И тепер вновь обращаемся ко

всѣмъ образованнымъ приходскимъ священникамъ съ покорнѣйшею просьбою быть нашими корреспондентами. О слогѣ просимъ не заботиться; дѣло въ предметѣ»¹⁸. Так поступово парафіяльні священники окрім читачів, стають і самі дописувачами періодичних видань.

Огляди діяльності православного духовенства за 1890-1891 рр. засвідчують, що чимало сільських священників свої повчання та проповіді надсилають для друку в духовні періодичні видання. І це настільки масове явище, що у виданнях вміщується тільки невелика їх частина¹⁹. Ці проповіді мають догматичний, повчальний, екзегетичний, церковно-історичний характер. Вони були дуже популярними серед священників. Адже не кожен з них мав талант і час написати на всі свята свою проповідь і повчання²⁰.

В другій половині XIX ст. після появи земств питанням медичної допомоги селянам почали займатись земські управи. Зазвичай земський лікар з двома помічниками обслуговував кілька десятків сіл. Звичайно він не міг надавати повноцінну медичну допомогу всім, хто цього потребував при масових захворюваннях та епідеміях. В таких випадках першу медичну допомогу міг надавати сільський пастор, який завжди був поруч зі своїми вірянами. Окрім того, селяни не любили і боялись лікарів, тоді як священника поважали і довіряли йому. У духовних семінаріях вводили курс медицини, з якого молодий священник отримував достатньо знань для надання першої медичної допомоги своїм парафіянам²¹.

Для лікування сільським священникам були доступні гомеопатичні ліки, які рекомендувало Санкт-Петербурзьке товариство прихильників гомеопатії. Кожна парафія у 1890 р. разом з Церковними відомостями додатком отримала брошуру з інформацією про гомеопатичні препарати. Священик О. Спесівцев пропонує купувати аптечки з гомеопатичними ліками за рахунок церковних грошей, а потім роздавати хворим за умовну плату, а бідним безкоштовно²².

Про шестирічний лікарський досвід одного священника дізнаємось із статті в «Руководстве для сельских пастырей». Лікуванням займались його мати, бабуса і тітка, які були дячихами, а також двоюрідний дядько, який був дяком. Зацікавлення медициною у священника проявилось ще під час навчання у семінарії. Хоч священник і наголошує на тому,

що він не лікар і що ліків особливих не має, проте брався допомагати хворим з поваги і жалю до них²³. Зазвичай хворі приходили у неділю після або до обідньої. Якщо ж хворий був у важкому стані, священика запрошували додому для причащення і також просили допомогти ліками. Влітку священик збирав трави, висушував їх, купував спирт і готував за рецептами з книг «тинктури». За лікування священик плати не просив.

Авторитетність та близькість до своїх парафіян покладали на священика місію посередника чи розборонителя, коли у них виникали якісь сімейні чи громадські суперечки. Він добре знав кожного з вірян і вислуховуючи їх пояснення, швидше і вірніше міг розібратись у ситуації і визначити винних²⁴.

За активну діяльність священикам присуджувались церковні відзнаки та державні нагороди: набедренник, скуфія, камилавка, хрест, ордени²⁵. В давніші часи нагороди були рідкістю і вручались тільки на честь якоїсь події. Зокрема, бронзовий хрест вручали майже кожному священику Київської митрополії на честь перемоги над Наполеоном та після Кримської війни²⁶. У XIX ст. вже виробилась певна система нагород та відзнак. Найпершою відзнакою парафіяльного священика був набедренник. Це чотирикутний відріз цупкої парчевої тканини, який священик носив збоку нижче пояса. Ця відзнака символізувала «меч духовний». Поступово набедренники почали вручати масово без особливих заслуг священика²⁷.

Наступними нагородами були головні убори: скуфія (пірамідальної форми) та камилавка (циліндричної форми). Їх вручали за подальші заслуги в розбудові церковного життя парафії та в освітній діяльності. Як правило, якщо священику вручали скуфію, то через кілька років він отримував і камилавку. Поступово ці нагороди також набули масового характеру²⁸.

Про отримання цих нагород священики дізнавалися з церковної преси, а саме з «Ведомостей». При службі з собором ієреїв нагороди впливали на порядок розташування священиків перед престолом Божим²⁹. Вручались вони безпосередньо митрополитом чи єпископом. При врученні могли також оголошуватись і архієрейські подяки «признательности»³⁰.

Наступні нагороди належали до вищого ієрархічного рівня і надавалися Святійшим Синодом Російської Православної церкви:

«признательности», подарункові видання «Біблії» за вагомі освітянські досягнення. Наприклад, така Біблія була вручена священникові з с. Яхни Канівського повіту Київської губернії о. Даниїлу Олександровичу Полозу за більш ніж 30-літнє успішне керівництво місцевою церковнопарафіяльною школою. Окрім того, Синод нагороджував священнослужителів золотим нагрудним хрестом³¹.

У ХІХ ст. священників почали нагороджувати орденами. Це державні нагороди, які носили імена святих. В першій половині ХІХ ст. їх вручали тільки архієреям, а вже в пореформену добу деякі ордени почали вручати і священникам. Вищим вважався орден святого Андрія Первозванного, який вручався тільки церковнослужителям архієрейського сану. Парафіяльним священникам зазвичай давали більш поширені ордени святої Анни ІІІ, іноді ІІ ступенів та рідше орден святого рівноапостольного князя Володимира І ступеня. Ці нагороди присуджували за вислугу років в поєднанні з певними заслугами. Так, отець Петро Олександрович Забузький прослужив у парафії села Велика Вовнянка Таращанського повіту Київської губернії 52 роки, мав чимало заслуг – перебував на посаді благочинного, заснував церковнопарафіяльну школу і за це отримав орден святої Анни ІІІ ступеня³².

Окрім названих нагород були ще царські відзнаки, коли церковнослужитель за якісь конкретні заслуги отримував від монарха перстень, гроші, землю³³.

Викладений матеріал через особливості побуту та різні аспекти діяльності дозволяє простежити життя сільських парафіяльних священників на Середній Наддніпрянщині в період ХVІІІ – початку ХХ ст. До повного підпорядкування українського духовництва московському Синоду старосвітські парафіяльні священники сповідували народні духовні цінності, жили за народними традиціями і виконували свою духовну місію обраних громадою духовних провідників.

¹ Кузнець Т. Сільське парафіяльне духовенство Київської єпархії: узагальнений портрет кінця ХVІІІ – початку ХХ століття. – Умань, 2013. – С. 87.

² Крыжановскій Е. М. Очерки быта южнорусскаго сельскаго духовенства въ ХVІІІ вѣкѣ. // Крыжановскій Е. М. Собрание сочинений. – Том 1. – Київ, 1890. – С. 391-393.

³ Спогади Олександра Кошиця. Частина перша. – Вінніпег, 1947. – С. 27.

- ⁴ Там само. – С. 44.
- ⁵ О способах содержания, коими пользовалось православное сельское духовенство, въ предѣлахъ Кіевской губерніи, въ 18-мъ вѣкѣ и въ первой половинѣ 19-го вѣка, – до 1842 года // Руководство для сельскихъ пастырей. – К., 1860. – № 9. – С. 197.
- ⁶ О способахъ содержания правосл. духовенства въ Кіевской губерніи // Руководство для сельскихъ пастырей. – К., 1860. – № 10. – С. 229-230.
- ⁷ Изъ дневника сельскаго священника // Руководство для сельскихъ пастырей. – К., 1891. – № 16. – С. 451-452.
- ⁸ Одно изъ средствъ къ улучшенію матеріального быта православнаго духовенства // Руководство для сельскихъ пастырей. – К., 1896. – № 14. – С. 346-347.
- ⁹ Пономаренко С. Из життя та побуту сільських священників середини ХІХ – початку ХХ століття // Українська родина: Родинний і громадський побут. – К., 2000. – С. 249.
- ¹⁰ Перерва В. Правобережне Надросся у ХІХ столітті. – Біла Церква, 2004. – С. 80.
- ¹¹ Нечуй-Левицький І. Старосвітські батюшки та матушки // Нечуй-Левицький І. Зібрання творів у десяти томах. – К., 1966. – С. 38-322.
- ¹² Спогади Олександра Кошиця. Частина перша. – Вінніпег, 1947. – С. 16, 18-19.
- ¹³ Там само. – С. 26.
- ¹⁴ Перерва В. Правобережне Надросся ... – С. 131.
- ¹⁵ Епархіальная хроника // Кіевскія епархіальныя вѣдомости. – К., 1862. – №4. – С. 36.
- ¹⁶ Кузнецъ Т. Сільське парафіяльне духовенство Кіївської епархії... – С. 75-76.
- ¹⁷ Вѣсти изъ епархії // Кіевскія епархіальныя вѣдомости. – К., 1862. – №6. – С. 196.
- ¹⁸ Там само. – С. 197.
- ¹⁹ Итоги пастырской дѣятельности за истекшія годъ и задачи ея въ наступившемъ году // Руководство для сельскихъ пастырей. – К., 1892. – № 2. – С. 29-30.
- ²⁰ Краткій обзоръ пастырской дѣятельности нашего духовенства за 1890 годъ. // Руководство для сельскихъ пастырей. – К., 1891. – № 3. – С. 75-76.
- ²¹ Чѣмъ можетъ быть полезна жена сельскаго священника въ дѣлѣ поданія медицинскои помощи его больнымъ прихожанамъ? // Руководство для сельскихъ пастырей. – К., 1889. – № 5. – С. 133.
- ²² Практическая замѣтка сельскаго пастыря // Руководство для сельскихъ пастырей. – К., 1891. – № 12. – С. 341.

- ²³ Изъ практики сельскаго лѣкаря // Руководство для сельскихъ пастырей. – К., 1889. – № 17. – С. 507-510.
- ²⁴ Пастыри церкви какъ посредники въ разборѣ семейныхъ тяжбъ, а иногда и общественныхъ дѣлъ // Руководство для сельскихъ пастырей. – К., 1860. – № 8. – С. 185-186.
- ²⁵ Изъ дневника сельскаго священника... – С. 116.
- ²⁶ Перерва В. Церковні та державні нагороди православного духовенства Правобережної України ХІХ – початку ХХ ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Випуск 4: На пошану професора А. О. Копилова. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 243-244.
- ²⁷ Там само. – С. 244.
- ²⁸ Там само. – С. 245.
- ²⁹ Изъ дневника сельскаго священника... – С. 117.
- ³⁰ Перерва В. Церковні та державні нагороди... – С. 245.
- ³¹ Там само. – С. 245.
- ³² Там само. – С. 247-248.
- ³³ Там само. – С. 248-250.